

Гладкий О. В., д.г.н., доц., акад. НАТ РФ,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АПЕРЦЕПЦІЯ ПРОСТОРУ, ЇЇ ЛЮДЯНІСТЬ ТА ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ

Ключові слова: апперцепція, простір, людяність, людиновимірність, гуманізація, гуманітарне знання

Вступ. Актуальність теми. Апперцепція – усвідомлене світосприйняття, категорія, запропонована ще І. Кантом для обґрунтування особливостей людського процесу пізнання. Ідея апперцепції простору, тобто усвідомленого сприйняття його, вже досить давно існує та розвивається в якості відносно самостійної концепції філософських досліджень просторово-часового континууму. Її можна зустріти як серед класичних наукових ідей, так і в межах некласичних і постнекласичних напрямів

Економічна та соціальна географія. – 2013. – вип. 2 (67)

філософії науки. В рамках останнього напрямку поступово викристалізується ідея оцінки простору та просторовості з точки зору людяності, гуманізму, гуманістичної парадигми постдисциплінарних наук. Саме в цьому ключі апперцепція простору розглядається не лише з позицій існування об'єктно-предметної цілісності його пізнання, але через призму його відображення у свідомості людей. Всі властивості простору, його абсолютність (за І. Ньютоном), відносність (за А. Ейнштейном), континуальність (за І. Кантом) та дискретність (за К. Ріттером, А. Геттнером), наповненість та спустошеність (за Ю. Голубчіковим та Д. Замятіним) тощо, всі вони спираються на імператив гуманістичного мислення, всі вони підводять до думки про людиновимірність простору, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окрім класичних уявлень про простір, викладених у всесвітньо відомій концепції Канта-Ріттера-Геттнера, та спроб адаптувати її до потреб традиційної системно-структурної парадигми географії в роботах О. Ф. Асканікашвілі і Ю. Г. Саушкіна, слід відзначити окремі уявлення про апперцепцію простору в класичних роботах В. І. Вернадського, Р. Хартшорна та ін. Перехідним етапом до некласичного та постнекласичного розуміння простору стали роботи А. Смірнова, М. Шаригіна і А. Зирянова, в яких аналізується «груповий простір», що протиставляється індивідуальному і проявляється в усвідомленому світосприйнятті його певною людською спільнотою. З появою постнекласичного, постдисциплінарного напрямку географічних досліджень, окремі аспекти апперцепції простору з позицій гуманізму та людяності аналізується в роботах Ю. М. та О. М. Голубчікових, Д. М. Замятіна, С. А. Мороза, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортника та ін. Проте, комплексного аналізу апперцепції простору з позицій його людяності та людиновимірності ще детально не відбулось.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження є простір, як основна категорія географічної науки, а предметом – його апперцепція з точки зору людяності та людиновимірності. Метою дослідження є розкриття постнекласичного розуміння категорії простору, висвітлення його гносеологічних аспектів в рамках гуманістичної парадигми в географії, а завданнями – розкриття особливостей людяності та людиновимірності пізнання простору, його соціалізації та комунікативності.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивність категорії простору важко заперечити. Вона існує незалежно від суб'єктивних уявлень дослідника нарівні із категорією часу, як одна з базових основ існування матеріального світу. За вдалим висловом Ю. Саушкіна, «поняття простору і часу включені у поняття матеріальних тіл, явищ і процесів остільки, оскільки саме порядок їхнього взаємного розташування один біля другого називається простором, а порядок їхнього плину один після другого — часом» [10]. В світі нематеріально-духовному, в світі абсолютних ідей та трансцендентальних субстанцій, категорії простору і часу вже не мають

таких усталених позицій, як в попередньому варіанті, і, на думку цілого ряду науковців-філософів (починаючи від Платона та закінчуючи Кантом, Гуссерлем, Вітгенштайном та ін.) [1, 6, 9], не є перманентно непорушними та незаперечними. Дослідження плинності та неусталеності простору-часу в абсолютному трансцендентальному вимірі дещо виходить за рамки даного дослідження, тому ми зупинимось на апперцепції простору лише звичного нам матеріального світу.

Незважаючи на об'єктивність цієї категорії, в усвідомленому світосприйнятті індивіда, простір буде відображатись лише через особливості його гносеологічного досвіду та соціально-гуманізованих комунікацій. Фактично, кожна людина, якщо вона є елементом суспільства та певним виокремленим соціальним індивідом, має свій власний простір, обмежений не лише рівнем та особливостями його пізнання (в якому дослідник часто схиляється до гіпотетичного уявлення про дану категорію), а перш за все обмежений власною людиновимірністю та комунікативністю. Іншими словами, усвідомлене сприйняття простору обмежене тими соціально-гуманістичними особливостями людини, якими вона володіє в даний період часу, за даного типу сформованості суспільної формації і соціальних комунікацій, в конкретному ландшафті і за конкретних обставин розвитку суспільного прогресу.

Простір індивіда обмежується гуманістичним забарвленням і соціальними контактами, особистими або опосередкованими. Так, ми отримуємо уявлення про простір лише завдяки нашій власній його характеристиці, або опису та аналізу його в думках інших індивідів. Без такого опису та аналізу, простору для нас не існує. Якщо простір не містить гуманістичних елементів, тобто не підпадає під ознаки людиновимірності (його не можна охарактеризувати за допомогою людських відчуттів або виокремити від інших просторів за допомогою логіко-семантичних схем і засобів), то в нашій свідомості, нашому усвідомленому світосприйнятті його також не існує. І, нарешті. Якщо в певному просторі немає соціальних контактів людини (скажімо, сучасні електронно-комп'ютерні соціальні інтернет-мережі формують такий простір на основі контактності та комунікацій різних індивідів та груп населення), то в свідомості індивіда такого простору теж немає.

Отже, усвідомлене сприйняття простору обов'язково має проходити через призму людяності та людиновимірності його гносеологічних трактовок. Фактично, будь-яке сприйняття середовища, його об'ємів, протяжності, наповненості та інших просторових характеристик неможливе без гуманістичного забарвлення. Людський простір скрізь є соціальним. Отже, він залежатиме від цілого ряду принципів гуманістичних характеристик людського способу пізнання, провідними з яких є наступні:

1. **рівень та напрям освіти індивіда** (або соціальної групи індивідів), від яких залежать ті засадничі підвалини знань та уявлень про простір, які характеризують його усвідомлене сприйняття. Представники різних напрямів розвитку науки (технічних, природничих, гуманітарних) та

індивіди різного освітнього рівня (неписьменні, з початковою, середньою, вищою освітою) будуть усвідомлювати простір по-різному та робити висновки щодо його сприйняття, виходячи з тих наукових та освітніх засадничих особливостей, які є усталеними для їх усвідомленого досвіду. Тому, в середовищі представників різних професій, різних наукових напрямів та соціально-освітніх груп простір буде усвідомлюватись зовсім по-різному, від звичайного буденного уявлення протяжності, наповненості та геометричних особливостей земної поверхні до міркувань про його внутрішні онтологічні властивості і буття в ньому людини.

2. характер та рівень світоглядного кругозору, тип мислення і психо-соціальної поведінки індивіда, які характеризуватимуть відношення людини до простору, увесь спектр тих людських якостей, що в своїй єдності породжують гуманістичне забарвлення уявлень та усвідомленого сприйняття фундаментальних категорій буття матеріального світу. Кругозір людини забезпечуватиме в її усвідомленому сприйнятті простору багатоаспектність та різноплановість уявлення. Від його характеру (обрання життєвої позиції) залежить ставлення людини не лише до геометричних властивостей, наповненості та конфігурації простору, але й до свого місця в ньому та місця інших індивідів, а також міркування про місце і розподіл в просторі різних елементів буття. Типи мислення людини (гуманітарний, технічний, філософський склад розуму тощо) допоможуть формуванню у індивіда специфічного усвідомленого сприйняття простору, як: 1) елементу образного світу, сповненого якісних ознак і людиновимірних характеристик (людині взагалі властиво надавати всім абстрактним і не одухотвореним речам і явищам людських якостей, присвоювати їм особистісну атрибутику [5]), 2) як множини логіко-математичних моделей та властивостей, в основі яких лежать формалізований підхід та кількісні розрахунки [8], і 3) як абстрактно-універсальної категорії, онтологія та пізнання якої буде знаходитись в рамках прийнятної для індивіда науково-філософської парадигми [2]. Психо-соціальна поведінка індивіда (його характер, темперамент, людські властивості) впливатимуть на буденне усвідомлення та осягнення простору з позицій уявлення про його протяжність (звуженість), наповненість (спустошеність), обмеженість (безмежність), доступність (недоступність) та ін. Представники різних психолого-поведінкових типів (холерики, флегматики, сангвініки, меланхоліки) усвідомлюватимуть простір і його властивості, виходячи виключно із своїх власних людських якостей, із свого внутрішнього темпераменту та життєвої позиції. І ті особливості та властивості простору, що здаватимуться для сангвініка важливими та вкрай необхідними і достатніми, для меланхоліка не будуть відігравати такого значення.

3. віковий та життєвий досвід індивіда визначають як розширення уявлень про простір сам по собі, так і розширення самого простору, в межах якого існує індивід. Так, простір дитини дуже малий і обмежений власною кімнатою, оселею та подвір'ям. Її досвід та уявлення про простір нерідко не виходять за межі цих територій. А уявлення про інші його елементи дитина

черпає переважно від дорослих та батьків. Простір дитини розмежовується на «свій», усталений, рідний, звичний, в межах якої вона відчуває себе «вдома» - і «чужий», що протиставляється попередньому і є незрозумілим, некомфортним та неорганізованим для її життя. Простір дорослої людини обмежується тим життєвим досвідом, якого вона набула в різний час свого життя. З віком він змінюється і зростає. Змінюється уявлення та обшири «власного» і «чужого» простору. Перший може розширитись до меж того населеного пункту, в якому мешкає людина, або навіть до меж країни (декількох країн), другий – існувати відразу за межами «власного» простору. Простір людини похилого віку знову звужується й обмежується як фізичними можливостями її пересування, так і тими соціальними перешкодами її діяльності, які формуються в суспільстві. Дана ситуація може порушуватися різними чинниками, наприклад, фізичними та психологічними можливостями людини до освоєння простору, а також суспільними особливостями її просторового буття. Взагалі, апперцепція простору, як і весь процес пізнання має чіткі вікові обмеження. Індивід не здатен пізнати більше, ніж може встигнути фізично та психологічно протягом свого земного буття. Тому, апперцепція простору замкнена в рамках життєвого досвіду окремої людини, що передається через покоління і замикається в коло гносеологічної спіралі. Нові покоління, інші індивіди починають свій процес пізнання та освоєння простору майже з нуля, заново відкриваючи його для себе і користуючись надбаннями попередніх поколінь в питаннях апперцепції простору лише на умоглядно-абстрактні стадії пізнання. Їх практично-діюча складова в процесі апперцепції постійно відновлюється зі зміною поколінь суб'єктів пізнання.

4. переважаючий ландшафт постійного (або відносно тривалого) **перебування індивіда**, формує у нього переважні уявлення про дискретність і протяжність простору, його нескінченність і обмеженість, ускладненість та спрощеність, наповненість та спустошеність. В процесі апперцепції простору індивід приходить до думки про те що всі ці властивості та характеристики простору лише на перших погляд взаємно виключають одне одного, а насправді слугують доповненням і можуть проявлятися в конкретному просторі одночасно. Однак, він часто не може пересилити звичні й традиційні для себе уявлення про простір, нав'язані домінуючим ландшафтом, з яким він постійно контактує. Так, мешканці гірських територій або важкодоступних регіонів більшою мірою усвідомлюють простір, як складну, дискретну, насичену різними об'єктами, строкату та розмаїту, обмежену форму існування елементів матеріального світу. Мешканці рівнинних, приморських регіонів тощо, навпаки, в своєму сприйнятті простору виходять з міркувань його континуальності, безперервності, нескінченності, пустоти (або недостатньої наповненості та високої одноманітності). Жителі міст, особливо великих мегаполісів, сприймають простір, як складну, модульну, переповнену різними об'єктами систему локальних вузькоспеціалізованих місць реалізації цілей із комунікаціями між ними. Для них майже не відчутними є такі

характеристики простору, як площа, висота, орієнтація. А мають значення лише відстані, локалізація і функціональна приналежність територій та системи зв'язків між ними. За межами міста, для його мешканців життєвого простору фактично не існує. Там починається інший простір, який наділений зовсім іншими властивостями і підпадає під характеристики безкрайності, одноманітності, пустоти. Натомість, жителі сільських територій не сприймають простір так прямо й геометрично лінійно, як міщани. Для них він існує й за межами конкретного населеного пункту їх перебування та не обмежується його архітектурно-розпланувальною структурою. Сільські жителі сприймають простір, як більш одноманітне явище, яке, щоправда, більш яскраво виражене в площі території, її висотах, протяжності, орієнтації. А штучні обмеження простору та лінії комунікацій маже не беруться до уваги. Важливе значення при цьому відіграють особисті контакти й комунікації, які розподіляють простір індивіда на «свій власний» і «чужий».

5. інтенсивність і спрямованість соціальних контактів та комунікацій, які нерідко називають «соціальним простором», самі по собі покликані виокремити і сконфігурувати той простір людини, який обмежується її колом спілкування та соціальними групами однодумців. Цей простір, як правило, є екстериторіальним та екснаціональним, він може розповсюджуватись далеко за межі населених пунктів та державних кордонів, в яких перебуває індивід та обмежуватись, хіба що, мовними та, інколи, культурно-релігійними та освітньо-професійними бар'єрами. Весь той простір, що знаходиться за межами соціальних контактів індивіда, для нього має здебільшого абстрактне, ефемерне значення. А внутрішній простір, натомість, незважаючи на його віртуальність, володіє чіткою структурою, розмежованою інтересами та соціальною приналежністю індивіда. Відомий слоган однієї із соціальних комп'ютерних мереж «Я в моєму світі» дуже влучно передає загальну характеристику цього феномену. Простір соціальних контактів в сучасну інформаційно-електронну еру комунікацій виходить на перший план і фактично сам по собі окреслює межі усвідомленого сприйняття людиною просторових якостей. За межами своїх соціальних контактів людина фактично не здана усвідомити простір та просторовість, які набувають для неї абстрактного, образно-відособленого характеру. Лише в соціальному середовищі, яке є людиновимірним по своїй суті, яке є гуманітарно-забарвленим і несе за собою елементи людяності знань про простір і можлива повноцінна реалізація усвідомленого сприйняття останнього. Не останнє місце в такому сприйнятті належить географічним знанням індивіда, що знаходяться, зокрема, царині гуманітарної географії [3, 4].

Проте, наразі є лише окремі напрями географічних досліджень, які несуть в собі залишкові гуманістичні знання з минулого періоду їх розквіту (починаючи з праць А. Гумбольдта, Дж. У. Дреппера, П. П. Семенова-Тянь-Шанського, М. М. Пржевальського, А. С. Синявського, С. Л. Рудницького, К. Г. Воблого, А. Гетнера та ін.). Широкомасштабного процесу гуманізації

географії, як і досліджень феномену простору та його апперцепції ще не відбулось. Для його здійснення необхідний цілий ряд перетворень у структурі географічних просторових досліджень. Найголовніші з них полягають у чотирьох перехідних напрямках:

1. *Від абсолютизації простору – до його людиновимірності.* Традиційна концепція географічних досліджень сформувала уявлення про простір як одну з форм буття матерії. І далі ейнштейнівського розуміння цієї категорії географія не зрушила. Гуманістичне забарвлення географічних досліджень має сприяти усвідомленню людиною простору з позицій гуманізації знань про нього, його естетичні, культурні, людиновимірні властивості, що несуть за собою рішення питань гармонізації суспільного життя. Концепція людського (соціально-орієнтованого) простору, забарвленого людськими відчуттями та особливостями сприйняття, сприятиме формуванню постдисциплінарних знань про світ, місце в ньому людини та шляхів поступу людської цивілізації [4;7].

2. *Від системності простору – до гуманістичної синергії.* Більшість просторових об'єктів розглядається як виокремлена на основі різного роду зв'язків, цілісна складна система (комплекс) різних матеріально-речовинних компонентів. Вона складається з великої кількості „гетерогенних елементів, кожен з яких виконує свою роль... має внутрішній зв'язок, низку ланцюгових реакцій, внутрішній механізм стійкості, саморегуляцію...” [10]. Однак, значна кількість елементів простору не вписуються у традиційне розуміння системи, до того ж формалізоване кількісними методами. Класична система сама по собі не має гуманістичного забарвлення і не може адекватно та в повній мірі відобразити просторову реальність. Саме тому, в науці все більше поширюється твердження про те, що географічні системи (простори) включають в себе також і „духовні компоненти діяльності людини” [10]. Однак, ці духовні компоненти людської діяльності не можуть цілком підпадати під чітко окреслені рамки сучасної концепції системності. Системна парадигма простору, що базується суто на засадах природничих наук, має доповнитись новими гуманістичними елементами, що забезпечить цілісний неформалізований підхід до її вивчення та осмислення. Кожному географічному простору (ландшафту, комплексу) притаманні специфічні елементи гуманістичної синергії, які майже не досліджувались внаслідок звуженості апарату системного підходу. Отже, представникам фізичної географії „слід усвідомити людиновимірність природничих досліджень”, представникам суспільної географії „слід стати перш за все людинознавчою географією” [3; 6]. За твердженням російських географів, „географія комбінує всі елементи зі всіх наук... в одну симфонію, в один ландшафт. Вловити душу ландшафту, вивчити його музику, гармонізуюче начало – ось завдання географії” [2; 5].

3. *Від кількісних методів дослідження простору – до подальшого якісного аналізу їх результатів та гуманістичної інтерпретації, на них заснованій.* Критика кількісних методів в географії почалась ще за часів їх масового впровадження. Деякі вчені застерігали від їх широкого

використання мотивуючи це тим, що така практика призводить до втрати цілісності розуміння простору, появи вузькопрофільних прикладних досліджень, що не будуть здатні адекватно відобразити всі процеси і явища, що протікають в ньому. Даючи загальну позитивну оцінку розвитку точних формалізованих методів в географії, вчені стверджували, що за ними обов'язково повинен йти синтез, якісний аналіз та творча інтерпретація результатів [2]. На думку представників американської гуманістичної школи, „строгий науковий метод не вичерпує пізнання предмету географії” [10]. Безсумнівно, впровадження в географію методів гуманітарних наук можливе на основі широкого використання формалізованих методів обробки інформації та застосування ЕОМ [8;10]. Однак, дослідницький апарат географів не повинен обмежуватись лише ними. В його арсеналі мають з'явитись як інші неформалізовані методи так і якісний аналіз досліджень простору.

4. *Від територіальної диференціації – до філософських засад глобального геопростору.* Цей перехід стосується проблематики визначення основних завдань географії та ознак географічності. Географічна наука не повинна обмежуватись лише вузькими рамками пізнання просторових систем та відносин. Її межі значно ширші і по суті виходять на узагальнене розуміння філософських засад глобального геопростору у всьому розмаїтті його проявів, сторін та властивостей. Саме в цьому полягає тісний зв'язок географії із філософськими науками. Саме тут закладаються підвалини нового постдисциплінарного знання [4].

Таким чином, результатом зазначених перетворень стане поступовий перехід до нової парадигми географічної науки, яка буде базуватись на загальнолюдських цінностях, привноситиме в неї елементи постдисциплінарного знання та дозволить розглядати апперцепцію простору з постнекласичних позицій герменевтики.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На основі проведеного дослідження можна зробити ряд узагальнених висновків. Апперцепція простору не вичерпується суто системним формалізованим підходом до вивчення певних природних чи суспільних комплексів. Вона має яскраво виражене гуманістичне забарвлення, носить елементи людиновимірності в усвідомленні простору, в уявленнях про його властивості та характерні риси.

Виходячи з цього, сучасна географія, як наука про простір, мусить спиратися в своїх концептуальних засадах на «імператив гуманістичного мислення» [10]. Її значний філософський, культурологічний та світоглядний потенціал посідає значне місце серед гуманітарних наукових досліджень, як і системні дослідження простору – серед природничих. Саме базування географії на гуманістичній парадигмі апперцепції простору та уникання „механізованого підходу” в його дослідженнях дозволить нам розробити нову дисципліну, що за часів глобального інформаційного суспільства, посяде одне з центральних місць в системі наук, оскільки збереже в собі

елементи втраченої єдності та стане основою нового постдисциплінарного людиновимірнього знання.

Список літератури

1. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы / А. Геттнер ; под ред. Н. Н. Баранского. — Л.-М. : Госизд., 1930. — 316 с. 2. Голубчиков Ю. Н. География человека / Ю. Н. Голубчиков. — М. : УРСС, Эдиториал, 2003. — 296 с. 3. Голубчиков Ю. Н. Основы гуманитарной географии / Ю. Н. Голубчиков. — М. : Инфра-М, 2011. — 368 с. 4. Голубчиков Ю. Н. Постдисциплинарная география постмодерна / Ю. Н. Голубчиков // Эволюция общественно-географической мысли ; [под ред. А. Г. Дружинина и А. И. Чистобаева] // Материалы междунар. научн. конф. (Санкт-Петербург, 28-30 сентября 2012 г.). — СПб – Ростов н/Д, 2012. — С. 76-81. 5. Замятин Д. Н. В сердце воздуха. К поискам сокровенных пространств: Эссе / Д. Н. Замятин. — СПб.: изд-во Ивана Лимбаха, 2011. — 416 с. 6. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин. — СПб.: Алетейя, 2003. — 331 с. 7. Замятин Д. Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства / Д. Н. Замятин. — М. : Аграф, 2004. — 512 с. 8. Іщук С. І. Гуманістична парадигма географії / С. І. Іщук, О. В. Гладкий // Економічна та соціальна географія. — 2004. — Вип. 55. — С. 11-20. 9. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. — Симферополь : Реноме, 2003. — 464 с. 10. Мороз С. А. Методологія географічної науки / Мороз С. А., Онопрієнко В. І., Бортник С. Ю. — К. : Заповіт, 1997. — 333 с.

Гладкий О. В. Апперцепція простору, її людяність та людино вимірність. Розкрито гносеологічні засади географічних уявлень про простір з позицій гуманістичної парадигми в науці. Висвітлено особливості людиновимірності пізнання простору. Проаналізовано апперцепцію простору з позицій людяності та гуманізації знання.

Ключові слова: апперцепція, простір, людяність, людиновимірність, гуманізація, гуманітарне знання.

Гладкий А. В. Апперцепция пространства, ее человечность и человекоизмеряемость. Раскрыто гносеологические основы географических представлений о пространстве с позиций гуманистической парадигмы в науке. Освещены особенности человекоизмеряемости познания пространства. Проанализирована апперцепция пространства с позиций человечности и гуманизации знания.

Ключевые слова: апперцепция, пространство, человечность, человекоизмеряемость, гуманизация, гуманитарное знание.

Gladkey A. V. The space apperception, its humanity and human dimensions. The gnosiological fundamentals of geographic space investigations in the network of humanistic paradigm are disclosed. The peculiarities of human-measurable space cognition are explored. The space apperception in the network of humaneness and humanization of knowledge are substantiated.

Keywords: apperception, space, humanity, human dimension, humanism, humanistic knowledge.

Надійшла до редколегії 26.03.2013